

Telefoner och telefonsamtal

JAN GARNERT är fil.dr och docent i etnologi. Han arbetar under perioden 2000–2003 vid Telemuseum i Stockholm med projektet "Telefonsamtal. Kulturhistoriska perspektiv på telefonen", finansierat av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. Jan Garnerts avhandling *Anden i lampan, etnologiska perspektiv på ljus och mörker* utkom 1993, *I dialog med historien* 1994 och *Stockholmsnatt* 1998.

Att försöka förstå nuet innebär för en etnolog att kontrastera det i vardagen till synes självklara och sätta in det i meningsbärande sociala, ekonomiska, tekniska, kulturella eller andra sammanhang. Ett långt tidsperspektiv är ofta fruktbart för att tydliggöra nuets mångfald av motstridiga samtidigheter och tendenser. Ett historiskt perspektiv kan också uppenbara långsiktiga, sega strukturer och generella mönster. Dessutom blir nuets karaktär av tillfällighet och process sällan så påtaglig som när det sätts in ett tidssammanhang. Ett historiskt perspektiv gör forskningen mer existentiellt relevant i nuet.

Det är utifrån ett sådant resonemang som jag i projektet "Telefonsamtal, kulturhistoriska perspektiv på telefonen" valt att skriva om telefonen både som en nyhet i slutet av 1800-talet och om mobiltelefonens sociala och kulturella innebörder under 1900-talets sista år. Med traditionellt etnologiskt språkbruk skulle man kunna säga att det handlar om två innovationsstudier.

Projektet tar sitt avstamp i 1870-talet. Om det vore möjligt att resa bakåt i tiden till just det decenniet skulle den värld vi då mötte på många vis vara annorlunda. Och den skulle definitivt vara det när det gäller villkoren för människors samtal. Samhället på 1870-talet var ett ansikte mot ansikte-samhälle, där människor vanligen behövde mötas personligen för att kunna utbyta tankar, förtroendet, idéer och information. Den som ville få kontakt med någon annan person, men inte hade möjlighet att söka upp denne, måste skriva brev eller anlita budbärare.

Det är i denna annorlunda tid och i Stockholm som August Strindbergs *Röda rummet* (1879) utspelar sig. Romanen kan i dag, om man så vill, läsas som en litterär gestaltning och en etnografisk beskrivning av det mänskliga samtalets villkor i ett samhälle och en tid utan telefoner, det vill säga då inga samtal människor emellan kunde

föras med mindre att de samtalande konfronterades med varandra.

Röda rummet präglas av de många dialogerna och dessa samtal är vanligen laddade och innehållsrika eftersom allt måste hinna sägas, dryftas och avslutas innan man skiljs åt. Av samma anledning tycks det som om de av teknikhistoriska skäl ofrånkomliga pauserna mellan människors samtal ger tid för eftertanke och reflektion. Med 1880-talet ändrades sedan allt, när telefonen gjorde det möjligt att överföra röster via trådar av järn från en plats till en annan. Röda rummets 1870-tal blev historia.

Det första telefonnätet i Sverige fanns i Stockholm och togs i drift av Stockholm Bell Telefonaktiebolag i september 1880. Antalet ledningar var 121. På hösten tre år senare kunde abonnenterna hos det nybildade Stockholms Allmänna Telefonaktiebolag börja ringa till varandra. Telefonen var inledningsvis, precis som gasljus, elektrisk belysning, avlopp och vattenförsörjning en exklusiv teknik, använd framför allt av myndigheter, affärsmän och överklassen.

Det var därtill främst män som på 1880-talet använde sig av den nya möjligheten "att medelst elektricitet samtala på afstånd" (en formulering från 1897). De utnyttjade telefonen främst som en teknik för meddelanden och information i arbetet. Trots denna exklusivitet fanns det år 1885 omkring femtusen telefonapparater i Stockholm; i absoluta tal fler än i någon annan stad i världen vid samma tid. Snart började telefonen också användas för personliga samtal och det var kvinnor som mest och snabbast tog till sig och började använda telefonen som en teknik för privata samtal.

Ur ett etnologiskt perspektiv innebar telefonen en omvandling av förutsättning-

arna för människors möjligheter att stå i direkt och simultan förbindelse med varandra och för deras möjligheter att både kunna inleda och vidmakthålla nära relationer, obundna av det geografiska rummets naturliga åtskiljande av människor som befinner sig på olika platser.

Denna omdaning av samhället under några årtionden kring förra sekelskiftet kan utläsas ur en annan av August Strindbergs romaner; *Svarta fanor*, utgiven 1907, precis ett kvarts sekel efter Röda rummets publicering. I *Svarta fanor* tar Strindberg än en gång fram sin vassaste penna för en skildring av några människor på olika samhällspositioner i det samtida Stockholm. Men i *Svarta fanor* är Stockholm en stad med telefoner, vilkas signaler avbryter människorna i deras arbete, umgänge och tankar. Telefonen blir för Strindberg ett redskap med vars hjälp han i handlingen kan föra in mer eller mindre avlägsna händelser och personer. Via telefonen kan dessa bli påtagligt, plötsligt och ofta ovälkommet närvarande i andras liv.

I romanens början har författaren Zachris' hustru Jenny flytt hemmet och sökt tak över huvudet hos Hanna Paj. Zachris vill efter någon dag försöka ta reda på om Jenny och Hanna Paj kan dra jämnt. Han går därför fram till telefonen för att "göra ett djärvt försök. Han ringde opp Hanna Paj:

– Det är Zachris. Vill du fråga Jenny om hon önskar sin pälskappa, så skall jag skicka in den." Samtalet blir mycket kort men Zachris är ändå nöjd med vad han kunnat lyssna sig till: "Försöket hade lyckats. Jenny var där; Hanna hade ledsnat på henne, och Jenny var ångerköpt. Nu gällde bara ha tålamod, så skulle hon komma krypande." (Strindberg 1995:162)

Telefonen bidrog till att innebörden av tid och rum förändrades mellan Röda

rummets och Svarta fanors Sverige, det vill säga mellan den tid då samtal krävde de deltagande parternas närvaro i rummet till det moderna 1900-talet då samtal med hjälp av teleteknik kunde föras mellan människor på olika platser med rösten som förmedlande länk.

Då telefontätnen började byggas upp på 1880-talet tänkte sig den tidens televerk och olika telefonbolag att telefonen framför allt skulle bli en apparat som användes av män, men inte vilka som helst utan män med god social ställning som exempelvis

företagsledare, köpmän, affärsinnehavare eller kanske statens tjänstemän ute i samhället.

Men så blev det alltså inte; telefonen blev snart en apparat som lika mycket användes i hemmen och det privata livet, i vilket fall i Skandinavien.

Och det blev framför allt kvinnor som talade i telefon. Utifrån detta skulle man kunna ställa frågan om inte telefonen i första hand bör förstås som en teknik för sociala relationer och inte som en teknik för samtal. Just detta tror jag är centralt –

"Næ, jeg vilde bare høre, hvordan I havde det –" Annonc i Politiken, 1943.

också för förståelsen av vad en mobiltelefon är. Ytan, så att säga, är samtal, kärnan är människors relationer till varandra.

TALADE ORDS KULTURHISTORIA

Men det mesta som forskats och skrivits om telefonens historia handlar varken om telefonens användning eller om telefonsamtalens sociala och kulturella innebörder. Den internationella forskningen om telefonens kulturhistoria och sociala historia är ännu obetydlig. Forskningen har vanligen haft andra än humanistiska perspektiv och därmed också andra frågeställningar än sådana som berör just den punkt på telefonlinjen där någon lyfter på luren och börjar samtala. De samhällsvetare som skrivit om telefonens historia eller samhällsroll har huvudsakligen intresserat sig för frågor om telefonnätet som tekniskt system, entreprenörskap eller kanske ekonomiska och politiska premisser för teknisk förändring.

Den forskning som intresserat sig för ett perspektiv där telefonens användning är central är desto mindre. Sociologen Claude Fischers *America Calling. A Social History of the Telephone to 1940* (1992) är den hittills enda större studien av telefonens sociala historia. Fischer skriver om USA fram till 1940 och hans övergripande frågeställning handlar om de sätt på vilka telefonen förändrade det sociala livet och personliga relationer. Fischer arbetar till stor del med kvantitativa data i sin kartläggning av telefonens spridning i olika slags samhällen och i olika samhällsgrupper, men han diskuterar också telefonsamtalens innehåll och deras sociala och kulturella innebörder.

Mer kulturvetenskaplig är Diane Zimmerman Umbles studie *Holding the*

Line. The Telephone in Old Order Mennonite and Amish Life (1996). Det är en på alla vis mindre studie än Fischers, men mer djuplodande när det gäller sociala och kulturella processer. Umble analyserar de konflikter som uppstod då telefonen i början av 1900-talet introducerades i några starkt religiösa samhällen i Lancaster County, Pennsylvania. Telefonen som innovation innebar där att hävdvunna levnadsregler och symboliska markeringar av tillhörighet och identitet ifrågasattes. Men Umble visar också på en paradox: telefonen hotade den sociala gemenskapen genom att föra det omgivande storsamhället närmare lokalsamhället, men samtidigt kunde telefonen upprätthålla den sociala gemenskapen genom att göra det möjligt för församlingsmedlemmar i församlingen att hålla kvar kontakten med sina familjer och meningsfränder i Pennsylvania.

Viktig för all kulturvetenskaplig forskning om telefonen är också idéskriften *The Social Impact of the Telephone*, som gavs ut till telefonens hundraårsjubileum 1977. Det är signifikativt att det är just en idéskrift, en antologi och inte någon analytisk studie, som fortfarande bör räknas till de viktigaste internationella arbetena om telefonens social- och kulturhistoria.

Om den internationella forskningen om telefonens kulturhistoria och sociala historia sammantaget varit liten så finns det ändå ett område, genusforskning, där det publicerats flera viktiga studier. Hit hör Michèle Martins *Hello, Central?* (1991) som handlar om telefonens betydelse för framför allt kvinnor i Kanada mellan 1878 och 1920. Lana F. Rakows *Gender on the Line* (1992) är en undersökning av telefonens betydelse för kvinnor i ett litet samhälle i Mellanvästern i USA på 1980-talet. Genusforskningen har pekat

på det gap som ofta finns mellan systembyggarnas tekniska visioner och användarnas verklighet.

I Sverige har det inte funnits någon mer omfattande forskning kring telefonens kulturhistoria och sociala historia. 1987 publicerade teknikhistorikern Peter Andersson *Telekommunikation förr och nu, med exempel från Östergötland*. Andersson beskriver telefonens tekniska utveckling och telefonnätens utbyggnad. Han diskuterar också det sociala spridningsförloppet, fördelningen mellan lokal-, när- och rikssamtal, men berör bara flyktigt telefonens användning och dess sociala och kulturella innebörder. I Lund publicerade sociologen Lena Strömberg 1996 sin forskningsrapport *Svenskarnas telefonvanor*. Under arbete är ekonom-historikern Lena Andersson-Skogs studie om Televerket 1918–1993, som har arbetsnamnet "Staten på tråden". Lena Andersson-Skog undersöker också lokala telefonföreningar och telefonbolag, framför allt deras betydelse för lokala ekonomiska strukturer och politiska och institutionella förhållanden.

MOBILT, EN FRÅGA OM KULTUR

Drygt hundra år efter telefonens uppfinning kunde de som telefonerade vara inbegripna i en ny typ av telefonsamtal, mobilsamtal. På 1980-talet var mobiltelefonen ännu exklusiv, använd av få. Vilka det var som då använde mobiltelefoner kan utläsas av bland annat artiklar i "Kom! En tidning från Televerket Radio" för åren 1985–1991. Där framgår det tydligt att det var nästan enbart män som under dessa år använde sig av mobiltelefoner. Artiklarna i Kom! handlar om män som är verksamma som chaufförer, män som leder företag och män som är konsulter

eller kanske hantverkare. Gemensamt för dem är att de alla har ett yrke där de inte sitter stilla på något kontor. Den tvåhundratusende NMT-kunden i Sverige, 1988, hette Ulf Dahrén och han hade typiskt nog ett rörligt yrke och arbetade bland annat med att arrangera konferenser för kosmetikabranschen.

Ungdomar och kvinnor förekom däremot nästan aldrig under dessa år i Kom!, i vilket fall inte som mobiltelefonanvändare. I början av 1990-talet användes för övrigt ett annat ord för det vi i dag kallar mobiltelefon: *ficktelefon*. Beteckningen mobiltelefon användes kring 1990 för det mesta om telefoner som var fast placerade i bilar eller andra fordon.

År 2001 är det som bekant inte bara män i yrkeslivet som ringer på sina mobiltelefoner. Alla slags män, kvinnor, ungdomar och allt fler barn är stora användare av mobiltelefoner, inte minst skickar de SMS-meddelanden till varandra. Lägre kostnader för konsumenten och förändrade attityder har samverkat till att förändra mobiltelefonerandet. Och mobiltelefonen fyller andra funktioner för de ungdomar som använder den i dag än vad den gjorde för de affärsmän som ringde på sina yuppienallar för tio år sedan.

Hur mobiltelefonen kommer att användas nästa år eller om två år är ännu förborgat i framtiden. För operatörerna på marknaden, som Telia, Nokia och Ericsson, är detta ett dilemma. Frågor som "Hur tänker användarna av mobiltelefoner?" och "Vilka typer av tjänster kommer de att efterfråga?" har fått företagen att med kvalitativa metoder försöka pejla framtiden. Ett exempel på detta är Telenors avdelning för Forskning och utveckling. På hemsidan http://www.telenor.no/fou/prosjekter/Fremtidens_Brukere/ presenteras deras olika forskningsprojekt. Då

Telenor i juni år 2000 arrangerade ett endagsseminarium om framtidens mobiltelefoni hade man bjudit in bland annat sociologer som James E. Katz, vars *Connections* (1999) från ett sociologiskt perspektiv diskuterar mobiltelefonens och andra digitala tjänsters sociala betydelse i dagens USA.

Mobiltelefonin är fortfarande en ny företeelse i samhället. Det som skiljer den från fast telefoni är en telefonkultur där inget är privat. Privatlivets samtal har flyttat ut i det offentliga rummet. Dessutom är mobiltelefonen anknuten till en viss bestämd person, inte till en fast punkt i geografien. Frågorna "Vem är det jag talar med" respektive "Var är du" är bara meningsfulla i sitt respektive teletekniska sammanhang.

Mobiltelefonen är därtill så ny att den fortfarande kan väcka uppmärksamhet. När en mobiltelefon ringer på bussen eller kanske under ett seminarium väcker detta vanligen blandade känslor. Det finns ännu inga generella normer och regler för vad som är ett gott uppförande i mobiltelefon-sammanhang. Varje gång någon lyfter sin telefon mot örat för att svara i en butik, på en restaurang eller någon annanstans så inleds därför en social förhandling. Den som talar i sin mobiltelefon hävdar att det är socialt acceptabelt att samtala i mobiltelefon och kanske om mycket privata frågor i ett offentligt sammanhang.

Hur ser då samspelet teknik-kultur ut mer generellt? Går det att förutspå hur telefonen kommer att användas i framtiden? Knappast. Så småningom, efterhand, kommer naturligtvis våra olika sätt att använda mobiltelefonen att omvandlas till normer och regler. Det är normer och regler som skapas människor emellan i social interaktion, men det finns inget i tekniken i sig som avgör hur och när en mobiltele-

fon är passande att använda eller inte. Det är människor som från olika socialt, ekonomiskt, politiskt och kulturellt präglade utgångspunkter avgör hur en viss tekniska användas i ett visst samhälle.

Tekniken är med andra ord socialt konstruerad. Så innebar till exempel telefonen på 1880-talet en ökad frihet att kunna sätta sig i förbindelse med andra människor. Men de som vann denna frihet kunde använda den på olika sätt. Man kan med just telefonen som exempel formulera detta som Ithiel de Sola Pool gjorde *The Social Impact of the Telephone* (1977:4):

Rather than constraining action in any one direction, the telephone is an agent of effective action in many directions . . . That conclusion does not imply that the phone has no impact or that there is nothing to study. On the contrary, it implies that the study of the telephone's social impact belongs to the important and subtle class of problems in the social sciences which demands a logic more complex than that of simple causality – a logic that allows for purposive behavior as an element in the analysis.

För projektet Telefonsamtal väntar nu uppgiften att med konkret empiri som utgångspunkt för analysen ta ställning till vad som i *The Social Impact of the Telephone* hävdas som fundamentalt för telefonens karaktär, nämligen att telefonen i första hand bör ses som "a facilitating device with a myriad of uses for a myriad of people and has thus magnified whatever processes were taking place in society at a given time.

Since societies are neither unified nor consistent, the telephone often contributed simultaneously to quite opposite developments."

En annan fråga att besvara är varför just Sverige och Norge var telefontätast i världen under många år i slutet av 1800-talet och varför människorna i Sverige, Norge

och Finland år 2000 använder mobiltelefoner mer än medborgarna i de flesta andra länder i världen. Det återstår att utreda om de två frågorna överhuvudtaget kan besvaras.

LITTERATUR

- Andersson-Skog, Lena, 1999. "De okända telefonföreningarnas uppgång och fall." I: *Mellan stat och marknad. Kooperation under ett sekel*. Kooperativ årsbok.
- Fischer, Claude S., 1992. *America Calling. A Social History of the Telephone to 1940*. Berkeley: University of California Press.
- Katz, James E., 1999. *Connections: Social and Cultural Studies of the Telephone in American Life*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Martin, Michèle, 1991. *Hello Central? Gender, Technology and Culture in the Formation of Telephone Systems*. Montreal: McGill-Queen's UP.
- Pool, Ithiel de Sola (ed.), 1977. *The Social Impact of the Telephone*. Cambridge, Mass. & London: MIT Press.
- Rakow, Lana, 1992. *Gender on the Line: Women, the Telephone, and Community Life*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Strindberg, August, (1879) 1981. *Röda rummet: Skildringar ur artist- och författarlivet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Strindberg, August (1907) 1995. *Svarta fanor: Sedeskildringar från sekelskiftet*. Stockholm: Norstedts.

Strömberg, Lena 1996. *Svenskarnas telefonvanor*. Forskningsrapporter i medie- och kommunikationsvetenskap. Lund: Lunds universitet.

Umble, Diane Zimmerman, 1996. *Holding the Line: The Telephone in Old Order Mennonite and Amish Life*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

SUMMARY

Calling for a Meaning The Cultural History of Telephony

The article presents and discusses Jan Garnert's research project "Calling for a Meaning", in which he investigates the cultural history of telephony, i.e. the cultural and social meanings of telephone calls. This is done in two case studies. The first case study takes its starting point in Stockholm in the 1870's, a time when people in order to communicate as a rule had to meet in person. The introduction of the telephone changed this basis for human networks and social interaction in the 1880's by making it possible to engage in conversations even with persons in places out of earshot. What meanings did this technological change have for people's understanding of time and space and for their social relations? The second case study explores the last two decades of the 20th century when telephones more and more were connected to individuals, and not to places. What meanings did this have for the perceptions and uses of time and space? What will it mean for networks among friends, family relations, and business connections?

